

УДК 1(092)

ФЕДОРЕНКО Микола Олександрович,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри суспільних наук
Національної музичної академії України
ім. П. І. Чайковського,
e-mail: fed2000@ukr.net

ФІЛОСОФІЯ РОМАНУ МИХАЙЛА БАХТІНА

У статті здійснюється спроба перегляду традиційного тлумачення романної форми як суто літературної. Трансформування зазначеної форми із теорії літератури в теорію філософської естетики обґрунтовується особливостями теоретико-пізнавальної ситуації і характером художньої практики 20 сторіччя. Стверджується теза про те, що відтворення нової реальності має спиратися на поетику, яка передбачає емансипацію романної форми як «естетики словесної творчості» з яскраво вираженим пріоритетом прозаїчного, повсякденного начала

Ключові слова: Бахтін, Лукач, метафізика роману, антропологія роману, прозаїчне, роман, діалог, наратив.

Постановка проблеми. В філософії 20-го сторіччя неабияка роль в можливостях осягнення людської сутності відводиться мистецтву з його спроможністю цілісної репрезентації людського досвіду. Роман – один із тих літературних жанрів, якому у вирішенні зазначеної мети приділяється особлива увага. Роман як жанр літератури набуває особливого значення. Ця художня форма відображає найглибші естетичні та духовні потреби епохи. Вона постає предметом палких дискусій. Вербальне мистецтво у своїх пошуках представляє певний модус існування істини. Деякі різновиди роману беруть на себе функції філософії. Осмислення проблем буття перетворює роман в художню метафізику. Логіко-раціональне мислення доповнюється образним. Романна форма поєднує філософію і літературу, виступає різновидом самосвідомості гуманітарного знання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед наукового доробку українських естетиків вивчення даного феномену досліджувалося або ж в руслі аналізу філософського роману 20-го сторіччя (В. Герасимчук), або ж в контексті, зокрема, аналізу естетики Г. Лукача (Д. Скальська).

Мета статті. Метою дослідження є порівняльний аналіз двох філософських теорій роману – Г. Лукача та М. Бахтіна. Для обох літературний жанр розглядається як форма світогляду, а не як допоміжне технічне явище. Ставиться завдання дослідити філософські витоки естетичних концепцій двох мислителів.

Виклад основного матеріалу. Не зважаючи на те, що Бахтін себе вважав філософом, а не філологом, в кінці 20-х – на початку 30-х років основним предметом його наукових розвідок стає «романне слово». Чому, власне, слово, Бахтін роз'яснює: «..останнім часом... філософія починає розвиватися під знаком слова, причому цей основний напрям філософської думки... знаходиться ще на самому початку» [1, с. 10]. Пізніше Бахтін доповнив свою думку: «... слово – це майже все в людському житті... слово належить до царства цілей. Слово як остання (найвища) ціль» [2, с. 313]. Не будь-яке слово, а лише художнє, може доторкнутися до «буття, що промовляє». Таким художнім словом, на думку Бахтіна, починаючи з другої половини 18-го сторіччя є роман.

Звичайно, художнє слово роману виходить із того «реального» слова епохи, яке, за визначенням Бахтіна, – «майже все в людському житті». І тому водночас роман як літературний жанр є безпосереднім об'єктом вивчення сучасного буття. При цьому необхідно мати на увазі те, що цей «об'єкт» одночасно є «суб'єктом», тому необхідно не стільки говорити про нього, скільки говорити з ним. В «Слові в романі» стверджується, що «мова поетичного жанру – одинокий птоlemeєвський світ, поза яким нічого нема і нічого не

потрібно... роман – вираження галілеївської мовної свідомості, що відмовилася від абсолютизму єдиної мови... Йдеться про дуже важливий і по суті радикальний переворот в історії людського слова...» [3, с. 18].

Бахтінське розуміння суті художнього роману безпосередньо пов'язане із його жанровою концепцією, в основі якої лежить боротьба двох світоглядних позицій – монологічного та діалогічного. Монологічне начало, що характеризується відсутністю самокритики, пізнавальною обмеженістю, неможливістю поглянути на себе відсторонено, досягає своєї межі, згідно з Бахтіним, у міфі, епосі, ліриці та драмі. Всі ці жанри – від епохи античної класики до епохи класицизму – утворюють світ «високої» літератури, яку Бахтін називає одним словом – «поезія». Поміж тим, підкреслює Бахтін, жива реальність набагато різноманітніша за будь-яке монологічне мовлення. Результатом цього є певне протиріччя, що виникає між багатомірною дійсністю та одномірністю таких мов, виникає підґрунтя для їх «взаємокритики». Авторитарність монологічного мовлення підривається тиском самого життя, воно набуває здатності відчувати себе не як єдино вірну, а як одну із можливих точок зору на світ. Полемізуючи одна з одною, ці точки зору вступають між собою в діалогічний контакт і створюють атмосферу соціально-мовного різномайття.

Справжнє діалогічне слово для Бахтіна – це не лише слово, що враховує чужі думки, але і слово, що не прагне повного «злиття» з усіма іншими точками зору. В основі такого діалогу лежить відчуття кожного із учасників того, що його власна позиція неповна і обмежена. «Романне» начало, згідно з Бахтіним, і є діалогічне начало, що перенесене в літературну площину. В результаті всі без винятку існуючі в суспільстві мови стають принципово рівними в своїй відносності, що унеможливорює будь-яку пізнавальну, етичну, а, відповідно, і ціннісну їх впорядкованість як поза межами роману, так і всередині його. Історію «романного слова» він зображає як історію боротьби «діалогу» з «монологом», «прози з поезією», «роману» з «епосом».

Роман для Бахтіна – це не звичайний жанр, наділений певним «канонем», а втілення стихії взаємозбагачення мов. Ця стихія, пише Бахтін, існувала завжди, вона «давніша за канонічне та чисте одномовлення»[4], однак аж до Нового часу в літературі домінував монологічний принцип, тобто «прямі» та «готові» жанри. Діалогічні ж форми вели ніби напівофіційне існування і лише інколи проривалися назовні. Вони і створили «передроманний» клімат.

Тріумфальність романного слова, що починається в період високого Середньовіччя та раннього Відродження, Бахтін пов'язує з радикальною зміною самих ціннісних орієнтацій в літературі, пояснюючи її такими ж радикальними змінами в соціально-культурному житті. Рубіж між Середніми віками та Новим часом для нього – це рубіж між періодом авторитарності та прагнення до «словесно-ідеологічної концентрації», з одного боку, та епохою принципової децентралізації культурної свідомості, «мовних ідеологій», коли кожна із них прагне автономії та самоствердження, що досягається в процесі напруженого діалогу-полеміки з іншими подібними ідеологіями. Роман, являючись художнім вираженням цього «активно-багатомовного світу», згідно концепції Бахтіна, постає не лише провідним жанром, але і жанром, що втягує в свою орбіту всі минулі «прямі» жанри [4].

Зазначене визначає і авторську позицію в романі – позицію, яка виключає будь-яку «однобічну серйозність», «не дає абсолютизуватися жодній із точок зору, жодному із полюсів життя та думки» [5]. Зануреному в це завдання автору роману охопити весь спектр точок зору, що полемізують в його творі, в принципі неможливо. Його мета – з'ясувати якнайбільше відносних у своїй неповноті «правд світу», а самому при цьому лишитися немов у вільному просторі між ними – у просторі, завдяки якому стає можливим їх зіткнення. Такий автор скоріше нагадує організатора ідеологічного симпозіуму, що надає слово всім бажаним і заявляє (якщо з'явиться бажання) про власну «правду» на тих само правах, що і

у решти. Звідси – відома теза Бахтіна про те, що «єдиної мови і стилю в романі немає», що «автора (як творця романного цілого) не можливо знайти в жодній із площин мови: він знаходиться в організаційному центрі перетину площин» [4], оскільки автор бачить своїх героїв не як об'єкт пізнання і об'єктивуючого зображення, а, навпаки, всього лише як рівноправних партнерів із «взаємного нерозуміння».

Як і вся творчість Лукача, його «Теорія роману» – це не лише естетична теорія. Література розглядається угорським мислителем в перспективі, що виходить за вузькі рамки писемництва і зачіпає проблеми етики та філософії історії. Його творчість рухалась в контексті більш глибоких проблем, пов'язаних з роздумами про майбутнє європейської цивілізації, її долю в нових соціально-економічних та культурних умовах. Подібні роздуми були характерними для мислячих людей того часу (постать Томаса Мана, зокрема).

«Теорія роману» планувалася не як окреме дослідження, а як вступна частина до більш об'ємної праці, присвяченої автором «Братів Карамазових». Робота, що створювалася в трагічний період європейської історії, наскрізь просякнута ненавистю до буржуазної цивілізації. Але водночас «Теорія роману» – це утопічна надія на появу нової людської реальності, яку пророкував Достоєвський. На думку Лукача, який називав сучасну йому епоху «епохою завершеної гріховності», настане новий гармонійний синтез душі і світу, особистості та колективу. Крізь призму цієї утопії, яка згодом стане революційною політичною програмою, Лукач і розглядає роман як найвищу напругу і розрив між конечністю індивідуального існування, полишеного «трансцендентальної батьківщини» (щаслива епоха «грецького часу») – з одного боку, та буденністю «умов світу» з його об'єктивністю – з іншого. Йдеться, звичайно, не про повернення до вже минулого дитинства людства, а про пошуки нової «батьківщини», нового бога, нового іманентного смислу життя, стосовно якого давньогрецький світ – не більше ніж метафорична згадка.

Представивши типологію романної форми, розвиток якої веде від «абстрактного ідеалізму» Дон Кіхота до «романтизму втрачених ілюзій» у «Вихованні почуттів» Флобера і до утопічного вирішення в «педагогічному романі» Гете («Вільгельм Майстер»), Лукач завершує своє дослідження розділом: «Толстой і вихід за межі соціальних форм життя». Цей розділ, у свою чергу, завершується прославленням Достоєвського, який власне тому, що він «писав зовсім не романи», є «Гомером і Данте» якогось «нового світу» – на думку італійського дослідника, «загадкові слова, якщо їх розглядати поза підготовчими матеріалами до книги про Достоєвського, які, як стане зрозумілим із подальших розвідок Лукача, утворюють певний перехід від «теорії роману» до теорії революції» [6, с. 109].

Лукач з 1929 року періодично, а з 1933 р. по 1945 р. постійно мешкає в Москві, де разом зі своїм другом, відомим радянським філософом М. Лівшицем займається дослідженнями марксистської естетики і соціології. В 30-і роки в галузі марксистських студій сталося дві видатні події – вихід у світ повного тексту «Німецької ідеології» К. Маркса і Ф. Енгельса, а також знаходження рукописів К. Маркса 1842-44 рр. з наступною їх публікацією. Увага Лукача була повністю прикута прагненням осмислення цих текстів і знаходженням їм місця в марксистській теорії мистецтва. Отже, якщо Лукач був помітною постаттю в радянсько-марксистській культурі і завдяки журналу «Літературний критик» брав активну участь в розробці нової теорії – соціалістичного реалізму, то Бахтін знаходився на периферії офіційного наукового життя і був відомий лише вузькому колу однодумців.

Лукач, звичайно, нічого не знав ні про Бахтіна, «який жив в затінку неофіційної культури», ні про його «Проблеми творчості Достоєвського», що з'явилися в 1929 році. Бахтін же, навпаки, був добре обізнаним з творчістю Лукача і навіть збирався перекладати в 20-і роки його «Теорію роману», але змушений був полишити цю справу, дізнавшись, що автор відмовився від книги.

Бахтін і Лукач – це два філософи, які поставили роман в центр свого бачення світу. Звичайно, на цьому їх спорідненість не завершується. Їх світогляд формувалася в першу чергу

на ґрунті німецької філософії кінця 19 – початку 20 сторіч. Вони були продовжувачами двох різних ліній: Лукач – неогегелівської, Бахтін – неокантіанської (Цікавий момент: теоретики роману Лукач і Бахтін самі стали героями роману відповідно у Томаса Мана («Чарівна флейта») та Костянтина Вагінова («Козлина пісня»). Єднало їх і ставлення до того включення історії літератури в філософський, історико-культурний та соціально-історичний контекст, що був характерний для німецьких гуманітаріїв (Еріх Ауербах, Ернст Курціус) з їх тлумаченням літературного явища на тлі співвідношення тексту з суспільною свідомістю.

Для Лукача важливе значення при аналізі роману мала класична німецька естетика і, в першу чергу, її гегелівський варіант. Гегель, як відомо, виводить специфічний характер роману із історичної протилежності античної епохи і епохи новоєвропейської. Для німецького мислителя сучасне буржуазне життя є таким, що не відповідає вимогам поетичної творчості. Утворення ж епосу Гегель пов'язує з тією примітивною стадією розвитку людства, за якої суспільні сили ще не набули тієї самостійності і незалежності від індивідів, що є характерним для буржуазного суспільства. Поетичність «героїчного» патріархального часу, що знайшла вираження в гомерівських поемах, ґрунтується на самостійності і самодіяльності індивідів, які не відриваються повністю від суспільного цілого, а «усвідомлюють себе лише в субстанційній єдності з цим цілим». Прозаїчність сучасної буржуазної епохи виражається, згідно Гегелю, в незворотності знищення як цієї самодіяльності, так і безпосереднього зв'язку особистості з суспільством, в якому індивідуальність є «другорядною і байдужою». У відповідності з цим сучасні люди, на противагу людям античного світу, не обтяжують себе життям цілого: індивідуум робить все, що він робить власними руками, особисто для себе, а тому і несе відповідальність лише за свої особисті вчинки, але ніяк не за дії «субстанційного цілого», до якого він належить. Цей закон, що скеровує життя буржуазного суспільства, Гегель визнає історично необхідним результатом розвитку людства, безумовним прогресом у порівнянні з примітивізмом «героїчної» епохи. Але цей прогрес у той же час має і певні вади: людина втрачає свою минулу самодіяльність, адже підпорядкування бюрократичній державі як певному зовнішньому порядку лишає її будь-якої самостійності. Це, у свою чергу, призводить до того, що знищується об'єктивне підґрунтя для розквіту поезії, яку витісняє проза і буденність. Цьому людина не може підкоритися без протесту. Хоча Гегель вважає неможливим усунення цього протиріччя між поезією та цивілізацією, тим не менш він наполягає на його пом'якшенні. Цю роль виконує роман, який для буржуазного суспільства відіграє ту ж саму роль, що і епос для суспільства античного. Роман як «буржуазна епопея» повинен, на думку Гегеля, примирити вимоги поезії з вимогами прози.

Хоча Лукач в 20-х роках і прийняв ідеї марксизму, відмовившись від ідеалізму своєї юності, все ж таки з останнім він зберіг інтелектуальну спільність, що, на думку сучасного дослідника, проявлялося в намаганні досягти «тотальності», всезагальної цілісності [6, с. 122]. Лукач постійно прагне перебороти все фрагментарне і суб'єктивне для того, щоб злитися із «всезагальним», або об'єктивним. В «Теорії роману», яка є певною межею між його ідеалістичним та марксистськими періодами, бажання досягти «тотальності» виражено у формі ностальгії за втраченою цілісністю (давньогрецького світу) і всезагальністю капіталістичного світу. Власне, в «Теорії роману» Лукач дуже широко використовує категорію цілісності, або тотальності, в етико-нормативному сенсі – особливо там, де він визначає епос як міру і принципівий фон роману. Лукач говорить про «універсально-історичну стадію епосу» – епоху «коли буття і доля... Життя і Сутність перетворюються в рівновеликі поняття» [7]. Історичному розумінню роман відкривається як протиставлення епосу: «Епопея і роман, дві форми великої епіки, відрізняються одна від іншої не авторським підходом, а тією історико-філософською даністю, з якою автор має справу в творчості. Роман – це епопея епохи, у якої більше немає безпосереднього відчуття екстенсивної тотальності життя, для якої життєва іманентність смислу стала проблемою,

але яка все-таки тяжіє до тотальності» [7]. Звичайно, між «Теорією роману» і Лукачем-марксистом є багато відмінного. Так, в 30-і роки він зображає історичний розвиток роману, пропонуючи періодизацію, що відповідає поворотним моментам розвитку буржуазного суспільства (роман періоду виникнення буржуазного суспільства (Рабле, Сервантес), початкового накопичення капіталу (Дефо, Філдінг), періоду розгорнутих протиріч буржуазного суспільства (Бальзак, Гофман, Гете), періоду розпаду романної форми (Золя, Пруст, Джойс) [8].

Лукач вже не створює типологію романних форм, як це було до цього (роман героїчного ідеалізму, роман розчарування, роман виховання як спроба синтезу, Толстой як завершення європейського романтизму, роман Достоевського як вихід за межі романної форми), хоча і зберігає ту ж схему мислення (теза – антитеза – синтез), що використовувалася у попередньому періоді творчості. В цій конструкції міститься висхідний і основоположний момент – роман розуміється як втрата епічної повноти, і також зберігається ностальгія за епосом. Більше того, як зазначає італійський дослідник, в Радянському Союзі, у Лукача з'являється впевненість в тому, що епос не втрачений остаточно, і що його цілісність – не лише предмет теоретичного дослідження роману або суто утопічної надії («.. велика епіка – це форма, що залежить від конкретного історичного моменту, і будь-яке намагання зображати утопічне як суще може лише зруйнувати цю форму» [7], – писав автор «Теорії роману»), а що при соціалізмі людство досягне нової і вищої тотальності [6, с. 121]. Відповідно, уже тепер, в першій на даний момент соціалістичній країні роман починає набувати рис епосу. Соціалістичний реалізм і є теорією цього свідомого повернення до епосу – повернення, яке не відмінняє роману, а підготовлює його діалектичне зняття.

Бахтін дещо по-іншому тлумачить взаємини між двома жанрами. Якщо Лукач заперечував існування роману в добуржуазну епоху, то Бахтін вбачає витoki роману ще в античності, стверджуючи, що «в епоху еллінізму... епос перетворюється в роман» [4]. Лукач вважав романну форму загальним проявом духовного і суспільного розвитку, а Бахтін в суспільстві і в душі вбачає передусім мовлення, слово, а роман – лише одна із форм вираження слова («...роман склався і виріс саме в умовах загостреної активізації зовнішнього і внутрішнього багатомовства [4]). Тому Бахтін створює не історизовану і соціологічну теорію роману, а мовну теорію роману як історичного і соціального феномена.

По-різному обидва дослідники ставляться до соціальної і культуротворчої ролі роману. Якщо для Лукача роман несе в собі негативний відтінок, пов'язаний з явищем втрати епічної цілісності, то для Бахтіна роман хоча і характеризується втратою зазначеної єдності, в той же час відкриває епоху вільного плюралізму, міжособистісної діалогічності, радості деієрархізації. Народження роману є свідченням переходу від птоlemeївського всесвіту до всесвіту коперніканського, або, користуючись іншою бахтінською метафорою, – від класичної фізики Ньютона до релятивістської фізики Ейнштейна. Роман означає революційний перехід до сучасності – перехід до світу, що багатий різними іншими мовами і точками зору, які знаходяться в постійній напрузі й русі. Епічний же світ для Бахтіна відмічений негативними тонами.

Висновки. Отже, і Г. Лукач і М. Бахтін, створюючи філософську теорію роману, виходили із того, що даний літературний жанр є центром загального бачення світу, а не допоміжною технічною дисципліною. Угорський мислитель в марксистський період своєї творчості вбачав у романі можливість досягнення епічної повноти, певної гармонії у відносинах між окремо взятим індивідом і суспільним цілим, втраченої з розпадом давньогрецької класичної культури. Для М. Бахтіна ж роман – сфера відкритого, незавершеного міжлюдського діалогу, прообраз якого він побачив у творчості М. Достоевського.

Список використаної літератури

1. Волошинов В. Н. Марксизм и философия языка / Владимир Волошинов. – Ленинград: Прибой, 1930 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www2.unil.ch/slav/ling/textes/VOLOSHINOV-29/III-4.html>
2. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / Михаил Бахтин. – М.: Искусство, 1986. – 445 с.
3. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики / Михаил Бахтин. – М.: Художественная литература, 1975. – 450 с.
4. Бахтин М. Эпос и роман (О методологии исследования романа) / Михаил Бахтин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Literat/bahtin/epos_roman.php
5. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского / Михаил Бахтин. – М.: Советский писатель, 1963. – 275 с.
6. Страда В. Между романом и реальностью: история критической рефлексии / Витторио Страда // Философия России второй половины XX века. Михаил Михайлович Бахтин. – М.: РОССПЭН, 2010. – С. 102-126.
7. Лукач Г. Теория романа / Георг Лукач [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mesotes.narod.ru/lukacs/teoriaromana/tr-1.htm>
8. Лукач Г. Роман как буржуазная эпопея / Георг Лукач [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mesotes.narod.ru/lukacs/roman.htm>

References

1. Voloshynov, V. N. (1930). *Marxism and the philosophy of language*. Leningrad: Surf. Retrieved from: <http://www2.unil.ch/slav/ling/textes/VOLOSHINOV-29/III-4.html> (in Russ.)
2. Bakhtin, M. M. (1986). *Aesthetics of verbal creativity*. Moscow: Arts (in Russ.)
3. Bakhtin, M. M. (1975). *Questions of literature and aesthetics*. Moscow: Art literature (in Russ.)
4. Bakhtin, M. M. *Epos and novel (On novel research methodology)*. Retrieved from: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Literat/bahtin/epos_roman.php (in Russ.)
5. Bakhtin, M. M. (1963). *The problems of Dostoyevsky's poetics*. Moscow: Soviet writer (in Russ.)
6. Strada, V. (2010). Between novel and reality: History of critical reflection. *Philosophy of Russia of second half of XXth century. M. M. Bakhtin*, 102-126. Moscow: ROSSPEN (in Russ.)
7. Lukacs, G. *Theory of Novel*. Retrieved from: <http://mesotes.narod.ru/lukacs/teoriaromana/tr-1.htm>. (in Russ.)
8. Lukach, G. *Roman as a bourgeois epic*. Retrieved from: <http://mesotes.narod.ru/lukacs/roman.htm> (in Russ.)

FEDORENKO Mykola Oleksandrovych,

Candidate of Sciences (Philosophy),

Associate Professor of the Department of Social Sciences,

Tchaikovsky National Music Academy of Ukraine,

e-mail: fed2000@ukr.net

MIKHAIL BAKHTIN'S PHILOSOPHY OF THE NOVEL

Abstract. *Introduction. In the 20th century novel as a genre of literature is of particular importance. This art form reflects the profound aesthetics and spiritual needs of the era. Novelistic form combines philosophy and literature, serves a variety of self-consciousness of human knowledge. Purpose. The aim is the comparative analyses of two philosophical theories of the novel – of H. Lukach and M. Bakhtin, to explore the philosophical origins of aesthetics concepts of the two thinkers. Results. European aesthetics identified the verbal arts to the field of literature. This tradition has its roots in ancient thought features. M. Bakhtin and H. Lukach see the philosophical theory of the novel as a center of literary genre overall vision of the world. Hungarian Marxist philosopher sees novel opportunities for creating epic fullness of life. The harmony between the individual and the public can be achieved in the new artistic principles. The ideal of the classical Greek culture can be realized. Bakhtin considers the novel as a way of interpersonal communication. The novels of Dostoevsky is a prototype of dialogical thinking for M. Bakhtin. Conclusion. The new artistic reality of 20th century (1) releases a novelistic form, creates a poetry aesthetics of verbal creativity; (2) the practice of postmodernism led to the revision of classical poetic terms "high" and "low"; (3) as a result, in the second half of the 20th century historical epistemology uses the principle of narrative form as cognitive tools. Understanding the problems of life turns to art novel metaphysics. Novelistic form combines philosophy and literature, serves a variety of self-consciousness of human knowledge.*

Key words: *Bakhtin, Lukach, the novel metaphysics, anthropology of the novel, prosaic, romance, dialogue, narrative.*

*Одержано редакцією 15.05.2017
Прийнято до публікації 07.06.2017*